dr hab. Jolanta Migdał
Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Recenzja rozprawy doktorskiej magister Agaty Haas
***Język poezji mistycznej w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach karmelitańskich*,**
napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Bogusława Wyderki

Dysertacja Agaty Haas *Język poezji mistycznej w XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach karmelitańskich* mieści się w nurcie badań dotyczących języka religijnego. Autorka podejmuje próbę scharakteryzowania jednej z jego odmian – języka tekstów mistycznych. Wyprzedzając końcowe wnioski tej recenzji, już w tym miejscu chcę stwierdzić, że jest to próba udana. Doktorantka postawiła sobie za cel, odpowiedzieć na pytanie: czy używając języka, można wyrazić niewyobrażalne. Jak pisze we *Wstępie* sama Autorka, „...celem jest wzbogacenie i uzupełnienie dotychczasowych badań nad językiem poezji mistycznej polskiego baroku. Przeprowadzone analizy pokażą, czym charakteryzuje się język tejże poezji, jak zbudowane są poszczególne teksty z opisami doświadczeń mistycznych, w jaki sposób za pomocą języka zostaje oddany ów niezwykły moment mistycznego przeżycia, z jakich figur i tropów język mistyki korzysta, jakie słownictwo pojawia się najczęściej i które wyrazy wykazują najwyższą frekwencję użycia. Istotne będzie także zbadanie semantyki metaforycznej oraz intertekstualności" (s. 9).

Rozprawa doktorska Agaty Haas jest bardzo obszerna, liczy łącznie 296 stron, i ma przejrzystą strukturę. Składa się ze *Wstępu* (s. 8-12), sześciu rozdziałów (s. 13-254), *Zakończenia* (s. 255-258), streszczeń (s. 259-262), *Bibliografii* (s. 263-272) i *Aneksu* (s. 273-296). Kompozycja pracy jest logiczna i czytelna. We *Wstępie* Autorka wyjaśnia cele pracy, uzasadnia jej układ i strukturę, a także zapowiada treści rozpatrywane w poszczególnych częściach rozprawy.

W rozdziale pierwszym – *Wprowadzenie metodologiczne* (s. 13-34) – Doktorantka przedstawia stan badań nad językiem religijnym. Umiejętnie wykorzystując bogatą i różnorodną literaturę przedmiotu, prezentuje problematykę dotyczącą rozumienia tego pojęcia nie tylko przez językoznawców. Charakteryzuje tę odmianę języka oraz omawia jej funkcje. Jako metodę badawczą stosowaną w swojej pracy wybiera analizę dyskursu, którą w ostatniej

części pierwszego rozdziału opisuje. Wybrana przez Agatę Haas metoda jest w pełni uzasadniona i korzystna ze względu na postawiony przez Autorkę cel badań.

Konsekwencją wyboru metody badawczej jest kolejny, drugi rozdział rozprawy *Dyskurs religijny* (s. 35-65), który dotyczy dyskursu religijnego, mistyki i wzajemnych relacji między językiem religijnym a językiem mistyki. W części tej Doktorantka stara się w możliwie precyzyjny sposób pokazać, jak można wyrazić doświadczenie mistyczne przy użyciu języka. W tym miejscu nasuwa się wątpliwość, czy przy przygotowywaniu dysertacji do druku – sądzę bowiem, że praca zasługuje na opublikowanie – nie należałoby rozważań o odmianach języka religijnego, w tym uwag o języku mistyki, umieścić w jednej części, nie rozbijając ich na różne rozdziały. Myślę, że problematyka ta byłaby wówczas przedstawiona w sposób bardziej spójny.

W krótkim trzecim rozdziale zatytułowanym *Powstanie i początki Zakonu Karmelitańskiego* (s. 67-70) Agata Haas przybliża historię zgromadzenia. Szkoda, że w tym fragmencie nie znalazło się wyjaśnienie określenia *karmelitanki bose*, z biblioteki których pochodzą badane teksty. Informacja o rozłamie i podziale zgromadzenia karmelitańskiego na bosych i trzewiczkowych pojawia się w rozprawie dopiero trzydzieści stron dalej (s. 97). I znów wydaje się, że można by tę część połączyć z kolejną, następującą po niej – rozdziałem dotyczącym badanych rękopisów. Wyraźniej wówczas dzieje zakonu jawiłyby się jako historyczne i kulturowe tło poezji mistycznej. W rozdziale czwartym – *Charakterystyka rękopisów karmelitańskich* (s. 71-104) – Doktorantka opisuje rękopisy, które stanowią podstawę źródłową dysertacji. Szczegółowo omawia ich losy oraz wskazuje najbardziej charakterystyczne gatunki zapisanej w nich poezji. W dalszej analizie materiału Agata Haas uwzględnia przede wszystkim pieśni. W zakresie prezentacji gatunków karmelitańskich wierszy mam jedno zastrzeżenie: trudno mi się zgodzić z uznaniem przez Autorkę kancjonału za gatunek, jest to bowiem zbiór tekstów, jak zresztą sama Doktorantka pisze: „początkowo kancjonałem był zbiór śpiewów liturgicznych, [...] jednak z biegiem lat zaczęto zamieszczać w nim także inne śpiewy religijne" (s. 83). Nie przedstawiono natomiast żadnych argumentów przemawiających za uznaniem kancjonału za gatunek. Gatunkowa charakterystyka nie jest rozbudowana, czasem nawet bardzo ogólna. Nie czynię jednak z tego powodu zarzutu. Uważam, że taki sposób przedstawienia tej problematyki jest wystarczający, ponieważ – jak wykazuje Autorka w dalszej części pracy – podział gatunkowy nie jest dla języka poezji mistycznej najważniejszy. Dla utworów opisujących doświadczenie mistyczne istotniejsze wydają się kwestie tematyczne, jak nazywa je Doktorantka „pewne wspólne «wątki»

mistyczne" (s. 89). Ze względu na nie pogrupowano analizowane utwory w kilka typów: teksty o świętej Teresie z Avila, reformatorce zakonu, teksty nawiązujące do starotestamentowej *Pieśni nad pieśniami*, w których Chrystus jest Oblubieńcem, teksty o świętym Janie od Krzyża, teksty stanowiące tłumaczenia lub parafrazy poezji świętej Teresy z Avila. Jak podkreśla Agata Haas „najliczniejsze są utwory opisujące miłość podmiotu lirycznego do Jezusa, a uczucie to jest odwzajemnione i stanowi sens życia ziemskiego" (s. 92), stąd w dalszej części czwartego rozdziału znalazła się charakterystyka stałych motywów prezentowania mistycznej, miłosnej relacji Oblubieniec – Oblubienica.

Najobszerniejszy rozdział piąty – *Język i styl* (s. 105-242) – poświęcony został analizie języka i stylu mistycznych tekstów karmelitańskich. Agata Haas szczegółowo bada poszczególne „środki poetyckiego wyrazu, które mają znaczący wpływ na opis doświadczenia mistycznego" (s. 105). W pierwszym podrozdziale Doktorantka analizuje i interpretuje początkową część ramy tekstów. Przygląda się tytułom utworów, wskazując na ich charakterystyczne typy. Ze względu na incipity dzieli badane utwory na teksty z narracyjnym początkiem wprowadzającym w temat, teksty rozpoczynające się różnymi rodzajami apostrof, teksty rozpoczynające się opisem stanu emocjonalnego, w jakim znajduje się podmiot liryczny. Każda z tych grup zostaje dokładnie omówiona i zinterpretowana oraz uzupełniona bogatą ilustracją przykładową. Już na podstawie tych analiz Doktorantka wysuwa wniosek, który potwierdzony zostaje także w dalszych badaniach, że karmelitańska poezja mistyczna w dużym stopniu charakteryzuje się powtarzalnością, przewidywalnością i schematyzmem. Twórcy, a właściwie twórczynie tych utworów kierowały się obowiązującą w tym zakresie konwencją. Szkoda, że podobnie szczegółowo nie została opracowana część końcowa ramy końcowa, uwagi jej dotyczące pojawiają się dopiero i bardzo lakonicznie w rozdziale podsumowującym (s. 244-245). Zastrzeżenia budzi też określenie *rama początkowa* (także w tytule podrozdziału), bo jak pisze sama Doktorantka na stronie 107, rama wypowiedzi to „wstępne i końcowe części wypowiedzi". W kolejnym podrozdziale Autorka zajmuje się słownictwem, a punktem wyjścia jest zbadanie frekwencji leksyki. W tym miejscu chcę zaznaczyć, że nieprzypadkowo używam słowa *frekwencja*, a nie stosowanego przez Doktorantkę terminu *frekwencyjność*, wydaje mi się, że jest on właściwszy i przyjęty w językoznawstwie. Przy wykorzystaniu programu komputerowego wyodrębniono kluczowe słowa karmelitańskiej poezji mistycznej: *Jezu*, *miłość*, *Bóg*, *niebo*, *serce*, *Pan*. Na ich podstawie Agata Haas tworzy cztery podstawowe, najważniejsze dla tej poezji pola tematyczne: *miłość*, *cierpienie*, *śmierć*, *radość*. Szczegółowo analizuje wyrazy należące do

tych pól, ilustrując interpretacje cytatami z karmelitańskich rękopisów. Ważnym wnioskiem, którego rangi nie umniejsza jego przewidywalność, jest wykazanie, udokumentowanie, że „nadrzędnym leksemem wobec wszystkich pozostałych jest *miłość*. Wyraz ten wchodzi w różnorakie relacje z innymi leksemami, co umożliwia powstawanie kolejnych pól konotacyjnych" (s. 246). Następne dwa podrozdziały zawierają analizę wyekscerpowanych z mistycznych tekstów środków retorycznych. Doktorantka omawia alegorię, hiperbolę, paradoks, oksymoron, antytezę, pytanie retoryczne i wykrzyknienie. Analizując poszczególne przykłady, grupując je w typy i kategorie, Doktorantka pokazuje, że mają one za zadanie pomóc przekazać trudne treści transcendentne, wykazuje, że środki te służą karmelitańskim autorkom do obrazowego przedstawienia doświadczeń mistycznych, umożliwiają „uwydatnienie istoty problemu, jakim jest mistyczne obcowanie z Bogiem" (s. 247). Pozwalają także stworzyć „ułudę dialogu" (w taki sposób – bardzo trafnie – Agata Haas tytułuje podrozdział dotyczący analizy pytań retorycznych i wykrzyknień). Przedostatni podrozdział materiałowo-interpretacyjnej części rozprawy poświęcony został omówieniu semantyki metaforycznej. Autorka pisze bowiem, że „metafora, to nie tylko ozdoba dyskursu, ale kreacja nowych warstw znaczeniowych, próba nakreślenia rzeczywistości transcendentnej w obrębie słowa i języka. [...] to metafora pozostaje nadal najtrafniejszym, najbardziej pojemnym środkiem poetyckiego wyrazu, jaki umożliwia wyrażanie za pomocą języka doświadczenia mistycznego" (s. 250). Doktorantka charakteryzuje tę semantykę, omawiając pola wyrazowe najczęstszych leksemów: *ogień*, *woda*, *ogród*, *noc*, *pragnienie*, *śmierć*, *serce*, *walka/wojna*. Analizy ilustruje przykładami z karmelitańskiej poezji. Wynika z nich jednoznacznie, że prawie wszystkie stosowane metafory wiążą się z uczuciem miłości, z bożą miłością, z miłością do Jezusa – Oblubieńca. Zastanawiające jest, że na stronie 136 Autorka jako najczęstsze wyrazy wymienia leksemy *Jezu*, *miłość*, *Bóg*, *niebo*, *serce*, *Pan*, czyniąc je podstawą utworzenia pól tematycznych, zaś na stronie 208 inne, wspomniane *ogień*, *woda*, *ogród*, *noc*, *pragnienie*, *śmierć*, *serce*, *walka/wojna*. Zabrakło wyjaśnienia tych różnych ujęć. W ostatnim podrozdziale Doktorantka podejmuje problem intertekstualności. Z jej badań i porównań wynika, że intertekstualność w karmelitańskiej poezji mistycznej przejawia się „w naśladowaniu, kontynuacji i przekształceniach fragmentów bądź większych całości innych utworów, przede wszystkim Biblii oraz tekstów św. Teresy z Avila" (s. 235).

Rozdział szósty zatytułowany *Granice języka a wyrażenie niewyrażalnego* (s. 243-254) stanowi podsumowanie rozprawy. Jak pisze Autorka, jest on „próbą odpowiedzi na kluczowe pytania, które zostały postawione na samym początku pracy: czym charakteryzuje

się język poezji mistycznej i jakie konkretne cechy możemy w nim wyodrębnić, a także czy jest możliwe opisanie doświadczenia mistycznego za pomocą języka" (s. 12). Na to pytanie Doktorantka odpowiada twierdząco, a argumentami są rzetelnie przeprowadzone badania języka karmelitańskiej poezji mistycznej polskiego baroku. W *Zakończeniu* Agata Haas podsumowuje: „elementem, który jest widoczny we wszystkich częściach pracy, jest konwencja. Jednakże badania i analizy przeprowadzone i opisane w niniejszej pracy pokazały, że język poezji mistycznej cechuje się złożonością, ale i schematycznością, zaskakuje poprzez użycie konceptów, będąc jednocześnie przewidywalnym i powtarzalnym, czerpie wciąż z tych samych pól semantycznych, jednak nieustannie umieszcza poszczególne leksemy w coraz to nowych kontekstach. Język poezji mistycznej staje się niedefiniowalny i pełen sprzeczności, niczym treści, które próbuje opisać" (s. 256).

Obowiązkiem recenzenta jest także wskazanie uchybień i potknięć językowych oraz redakcyjnych, które pojawiły się w rozprawie. Niestety tego typu błędów i niedociągnięć pojawiło się w dysertacji Agaty Haas dość sporo. Na niektóre z nich zwrócę uwagę.

1. Błędy ortograficzne, np. *karze* zamiast *każe* (s. 157), *nie marnotrawienie* czasu (s. 70).
2. Błędna pisownia imienia *Antoni* w postaci *Antonii* (np. s. 73, 79, 88, 113).
3. Niewłaściwa pod względem użycia wielkich liter pisownia tytułów, np. *Elektroniczny Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* (s. 137, 265), *Wstęp do nauki o Literaturze* (s. 80), *Rozmyślanie Przemyskie* (s. 130).
4. Niepoprawne stosowanie czasownika *posiadać*, np. *pieśni nie posiadały tytułów*, *leksemy posiadają jedynie podtekst* (np. s. 74, 133, 138).
5. Brak przecinków m.in. w zdaniach wykorzystujących imiesłowy przysłówkowe współczesne (np. s. 10, 33, 64, 128, 158, 238) oraz w zdaniach zawierających połączenie *zarówno…, jak i…* (np. s. 10, 82, 97, 102, 137, 151, 232).
6. Nadmiar przecinków, np. *Zamieszczona tam wersja utworu, odbiega znacznie od oryginału* (s. 238) (np. 15, 55, 97, 100, 108, 130, 153, 188, 211, 248).
7. Nieuzasadniona podwójna forma zapisu przypisów; w rozprawie stosowane są przypisy harwardzkie, ale w niektórych fragmentach zdarzają się także bibliograficzne przypisy na dole strony (np. s. 48, 49, 51, 54, 62, 84, 100, 130, 177, 232).
8. Błędny zapis przypisów harwardzkich z zastosowaniem informacji *op. cit.* (np. 31, 32, 68, 69, 100, 134, 153, 185, 206, 239).

9. Braki przypisów, np. na stronie 221 Autorka przytacza informacje słownikowe, pisząc „«Słownik języka polskiego» podaje następującą definicję…" i nie informując o tym, jaki słownik cytuje, a w bibliografii aż pięć pozycji ma taki tytuł.
10. Niekonsekwentna forma zapisu tytułów w cudzysłowie (np. 152, 200, 201, 206, 215, 234, 235).
11. Dwukrotne umieszczenie w wykazie bibliograficznym *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII i XVIII wieku* pod różnymi tytułami: *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* i *Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* (s. 265, 269), podobnie różne tytuły stosowane są w dysertacji.
12. Dwukrotne umieszczenie w wykazie bibliograficznym *Praktycznego słownika współczesnej polszczyzny*, po raz drugi w nieuzasadnionej zależnej formie gramatycznej (*Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny*) (s. 268).
13. Brak istotnych danych w zapisie bibliograficznym słowników, m.in. danych o liczbie tomów (s. 35, 36, 268, 269, 270).
14. Błędny tytuł słownika: *Słownik uniwersalny języka polskiego* zamiast *Uniwersalny słownik języka polskiego* (s. 26, 270).
15. Błędy literowe (np. s. 29, 47, 64, 100, 128, 230, 270).

Wszystkie krytyczne uwagi nie zmieniają mojej dobrej opinii o całości pracy Agaty Haas. Jej rozprawa doktorska wnosi wiele nowego do wiedzy o języku mistycznej poezji karmelitańskiej polskiego baroku. Powtórzę też to, co już zasygnalizowałam wcześniej, że rozprawa ta po dokonaniu przez Autorkę odpowiednich skróceń i poprawek powinna być opublikowana.

Na zakończenie mojej recenzji stwierdzam, że przedstawiona do recenzji dysertacja Agaty Haas *Język poezji mistycznej XVII- i XVIII-wiecznych rękopisach karmelitańskich* spełnia wszelkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim.

Z pełnym przekonaniem stawiam wniosek do Rady Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Opolskiego o dopuszczenie magister Agaty Haas do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Jolanta Migdał

Poznań, 8 sierpnia 2016 roku.